

ΕΘΝΟΛΟΓΙΑ ON LINE

ETHNOLOGHIA ON LINE

ΤΟΜΟΣ 13 - VOLUME 13

2023

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΕΘΝΟΛΟΓΙΑΣ

GREEK SOCIETY FOR ETHNOLOGY

2023

Οικιστική εξέλιξη και οργάνωση του χώρου στην περιοχή του Ασταράκ της Αρμενίας. Μια πρώτη προσέγγιση

Ελευθέριος Π. Αλεξάκης

Περίληψη

Στη μελέτη εξετάζονται η οικιστική και η οργάνωση του χώρου σε πέντε χωριά της περιοχής του Ασταράκ και πιο συγκεκριμένα τα χωριά Παρπί, Καρμπί, Μουγνί, Οσακάν και Βοσκεβάζ. Η εργασία επικεντρώνεται στη διαμόρφωση του χώρου σε σχέση με τα οχυρά (κάστρα) ανάλογα με την περίοδο, τέλος εποχής του χαλκού, εποχή σιδήρου (Ουραρτού) και τη νεότερη περίοδο τη προχριστιανική και χριστιανική εποχή. Επιπλέον εξετάζεται η οργάνωση του χώρου σε σχέση με τη διανομή του νερού με τα κανάλια και τη διαχείριση του από αξιωματούχους παλαιότερα επί ιρανικής κυριαρχίας και τελευταία με την κατασκευή εξελεγμένων καναλιών. Η οργάνωση του χώρου εκτείνεται και στην οργάνωση της συγγένειας, γένη και γενιές, και τη μεγάλη πολυπυρηνική οικογένεια και την εξέλιξή της τη σοβιετική και μετασοβιετική περίοδο και πρόσφατα. Η περιοχή υπέστη μεγάλες ανατροπές σ' αυτό το μεγάλο χρονικό διάστημα και αυτό συνεχίζεται μέχρι τις ημέρες μας.

Λέξεις κλειδιά: κάστρο, νεκροταφείο, κανάλι, μεγάλη οικογένεια, *κερντασάν*, οίκος, πρίγκιπας, *ισχάν*.

Évolution de l'habitat et organisation de l'espace dans la région d'Astarak en Arménie. Une première approche

Dr Eleftherios P. Alexakis

Abstrait

L'étude porte sur l'habitat et l'organisation de l'espace dans cinq villages de la région d'Astarak, plus précisément les villages de Parpi, Karbi, Mughni, Ochakan et Voskevaz. Elle se concentre sur la configuration de l'espace par rapport aux forteresses (châteaux forts), selon la période, la fin de l'âge du bronze, l'âge du fer (Urartu) et la période plus récente, soit les ères pré-chrétienne et chrétienne. De plus, l'organisation de l'espace est examinée en relation avec la distribution de l'eau par des canaux et avec sa gestion par des fonctionnaires autrefois sous domination iranienne et plus récemment, avec la construction de canaux plus modernes. L'organisation de l'espace s'étend également à celle de la parenté, des clans, des lignages, ainsi qu' à grande famille polynucléaire et à son évolution à l'époque soviétique, post-soviétique et plus récente. La région a subi de grands bouleversements durant cette longue période, et cela se poursuit jusqu'à nos jours.

Mots-clés : château, cimetière, canal, famille élargie, *kerdastan*, foyer, prince, ishan.

Εισαγωγή

Το 2009 αποφάσισα να διευρύνω τα εθνογραφικά ενδιαφέροντα μου προς άλλες περιοχές εκτός του ελληνικού χώρου και επέλεξα τον νότιο Καύκασο (Υπερκαυκασία) και πιο ειδικά την Αρμενία. Στο χρονικό διάστημα από το 2009 ως το 2011 ασχολήθηκα εντατικά με το σύγχρονο και αρχαίο πολιτισμό της Αρμενίας, μελετώντας τη γλώσσα, την Αρχαιολογία, τη Γεωγραφία, την Ιστορία (και τους αρχαίους Αρμένιους ιστορικούς συγγραφείς), τη Λαογραφία και την Εθνογραφία. Το 2012 ήδη θεώρησα ότι ήμουν ώριμος για να πραγματοποιήσω την πρώτη εθνογραφική μου επίσκεψη/έρευνα στην Αρμενία. Πραγματοποιήθηκαν μέχρι στιγμής έξι ταξίδια, οκτώ ημερών το καθένα, δύο το καλοκαίρι του 2012 και δύο το καλοκαίρι του 2013 και από ένα το 2015 και 2016. Ο βαρύς χειμώνας είναι απαγορευτικός για την Αρμενία.

Γιατί το ενδιαφέρον μου για την Αρμενία και του Αρμενίου; Οι λόγοι είναι περισσότεροι: α) Υπάρχει η θεωρία που υποστηρίζεται από πολλούς εθνολόγους και ιστορικούς ότι οι Αρμένιοι έχουν μεταναστεύσει από τα Βαλκάνια και ότι ήταν λαός θρακοφρυγικός, ο οποίος γύρω στο 1000 π.Χ. εγκαταστάθηκε στη ιστορική Φρυγία της Μ.Ασίας (Ανατολίας) και από εκεί με τη κατάρρευση του αρχαίου κράτους των Ουραρτού (1000-600 π.χ.) πιεζόμενοι από άλλες φυλές μετακινήθηκαν στο οροπέδιο του Αραράτ. β) Από άποψη Κοινωνικής Ανθρωπολογίας δεν έχουν γραφτεί πολλά, αν και υπάρχουν μελέτες παραδοσιακής Εθνογραφίας και Λαογραφίας και πλουσιότατη βιβλιογραφία¹. Ήθελα όμως ο ίδιος να σχηματίσω άμεση προσωπική εικόνα και αντίληψη για τον συγκεκριμένο λαό και τον πολιτισμό του.

Πέρα απ' όλα, η γλώσσα τους ως φορέας του πολιτισμού παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον, καθώς υποστηρίζεται ότι έχει σχέση με την ελληνική και την αλβανική των Βαλκανίων (υπάρχει και η αλβανική της Κασπίας που όμως δεν είναι γλώσσα ινδοευρωπαϊκή αλλά καυκασιανή). Θα έλεγα ότι η αρμενική γλώσσα αποτελεί την αγγλική του Καυκάσου και της Ανατολίας. Το μεγαλύτερο μέρος της Αρμενικής (λεξιλόγιο κλπ.) είναι βαλκανικής προέλευσης, το οποίο έχει καθίσει σε ένα υπόστρωμα της γλώσσας των Ουραρτού (που είναι διάλεκτος της τοπικής καυκασιανής χουρίτικης γλώσσας), εμπλουτισμένης της Αρμενικής με χετταϊκές λέξεις και πολλές σημαντικές (ασσυριακές/αραμαϊκές) και πολύ περισσότερες αρχαίες και νεότερες περσικές. Ένα διάστημα μάλιστα έχει υποστηριχθεί εσφαλμένα ότι η αρμενική είναι ένας κλάδος της ευρύτερης ιρανικής. Οι αραμαϊκές εξάλλου λέξεις δίνουν την εντύπωση εβραϊκής γλωσσικής επίδρασης (πρβ. Renfrew, 2009: 93-96; βλ. περισσότερα για τις επιδράσεις Schmidt, 1992: 287-306). Σημειώνω ότι το διεθνές εθνικό όνομα των Αρμενίων προέρχεται από το εθνώνυμο Αραμαίος. Το όνομα Αρμίνα αναφερόμενο στους Αρμενίους παρουσιάζεται για πρώτη φορά σε αρχαία περσική επιγραφή (του Μπεχιστούν το 515 π.Χ.) (Piotronsky, 1969; Russel and Cohn, 2012: 10), ενώ γίνεται για πρώτη φορά μνεία των ονομάτων Αρμενία, Αρμένιοι

¹ Με εξαίρεση τα δημοσιεύματα του κοινωνικού ανθρωπολόγου Levon Abrahamian, τα άλλα έχουν χαρακτήρα περισσότερο περιγραφικό εθνογραφικό/λαογραφικό, παίρνοντας ως κριτήριο, τη δομολειτουργική ή δομική προσέγγιση.

από τον Εκαταίο τον Μιλήσιο το 476 π.Χ. Προσθέτω ότι οι ίδιοι Αρμένιοι αυτοπροσδιορίζονται/αυτοαποκαλούνται Χάι, όνομα που πρέπει να συνδεθεί μάλλον με την καυκασιανή φυλή των Χάττι. Αυτές οι δύο εθνότητες πρέπει να απετέλεσαν την αρχική βάση της εθνογένεσης των Αρμενίων.

Και τι θα μελετούσα στην Αρμενία και με ποιο τρόπο ή μέθοδο; Ποιες θα ήταν οι αντικειμενικές συνθήκες και οι δυσκολίες, για να γίνει αυτό; α) Η δυσκολία της γλώσσας ήταν ένα μεγάλο εμπόδιο. Είχα μάθει ως ένα βαθμό τη δυτική αρμενική των Αρμενίων της διασποράς και των διωγμών (σφαγών κλπ.), κυρίως φιλολογικά/γλωσσολογικά. Η ανατολική όμως διάλεκτος είναι πολύ διαφορετική. Διατηρεί ακόμα τους αρχαίους ινδοευρωπαϊκούς λαρυγγισμούς, ενώ υπήρχαν και τοπικές διάλεκτοι. Ακόμα και δυτικοί Αρμένιοι που μιλούν άριστα τη γλώσσα δυσκολεύονται να συνεννοηθούν σε ορισμένες περιοχές της Αρμενίας, π.χ. το Ζανγκεζούρ (Panossian, 2006: 32-37). Πράγματι από την πρώτη στιγμή αντιμετώπισα πρόβλημα κατανόησης σε επίπεδο φωνητικής και ακόμα και για λέξεις που γνώριζα. Έτσι η παρουσία διερμηνέα θα ήταν απαραίτητη. Συγχρόνως το πρόσωπο αυτό θα έπαιζε και το ρόλο «βοηθού του ανθρωπολόγου»². β) Η μετακίνηση μου και η παραμονή μου ήταν άλλο θέμα. Η χώρα μετά την πτώση του σοβιετικού καθεστώτος είχε πολλά οικονομικά προβλήματα καθώς και προβλήματα συγκοινωνίας. Οι μετακινήσεις γίνονταν και γίνονται κυρίως με ταξί. Εξάλλου η παραμονή μου σε ένα συγκεκριμένο χωριό θα ήταν εφικτή; Νοικιάζονταν σπίτια, υπήρχαν ξενώνες στα χωριά; Η απάντηση είναι αρνητική.

Είχα άλλωστε επισημάνει ένα χωριό το Παρπί κοντά στην πρωτεύουσα Ερεβάν (απόσταση 28 χλμ.), στις παρυφές της κωμόπολης Ασταράκ πρωτεύουσας της επαρχίας/νομαρχίας, *μαρζ* στην καθομιλουμένη, Αραγκτσότν της ευρύτερης περιφέρειας Αϊραράτ (πεδιάδας του Αραράτ). Το Παρπί είναι ένα πολύ αρχαίο χωριό, χρονολογούμενο τουλάχιστον από τον 5ο μ.Χ. αιώνα, γιατί από εκεί καταγόταν ο αρχαίος ιστορικός Γαζάρ Παρπετσή. Ο χρόνος παραμονής μου εξάλλου θα έβαζε άλλους περιορισμούς, παρόλο που θα πήγαινα στην Αρμενία με μια μεγάλη γνώση για την κοινωνία της και το λαϊκό της πολιτισμό.

Όλα τα παραπάνω με οδήγησαν στη σκέψη ότι το πιο προσιτό θέμα με αυτά τα δεδομένα θα ήταν η εθνογραφική/ανθρωπολογική μελέτη της οργάνωσης του χώρου, από άποψη οικονομική, κοινωνική, ιεραρχίας των οικισμών, κοινωνικού φύλου και θρησκευτική, σε μια μικρή περιοχή γύρω από το Ασταράκ και πιο συγκεκριμένα στους οικισμούς που απέχουν περιμετρικά 5-8 χλμ., από την κωμόπολη και μεταξύ τους, δηλαδή τα χωριά Παρπί, Καρμπί, Βοσκεβάζ, Οσακάν και Μουγνί.

² Στο πρώτο ταξίδι σημαντική βοήθεια μου πρόσφερε ο Αρμέν Γκριγκοριάν, νέος πολιτικός επιστήμων που είχε σπουδάσει στην Ελλάδα και γνώριζε άριστα την ελληνική. Επειδή όμως ο Αρμέν ήταν πολύ απασχολημένος στο γραφείο μεταφράσεων που είχε, στα επόμενα ταξίδια προσφέρθηκε να με βοηθήσει ο Έλληνο-Αρμένιος Οβίκ Κασαπιάν, φοιτητής της γλωπτικής στο πανεπιστήμιο του Ερεβάν. Ο Οβίκ γνώριζε πολύ καλά την τοπική γλώσσα και καταγόταν από τη Θεσσαλονίκη. Και τους δύο τους ευχαριστώ και από εδώ (βλ. περισσότερα στο Εθνογραφικό μου ημερολόγιο της Αρμενίας 2021).

Η πρώιμη ιστορική περίοδος (1000-600 π.Χ.). Η οργάνωση του χώρου στο Ουραρτού: διαχρονία και προεκτάσεις

Φωτ. 1. Χάρτης της περιοχής του Ασταράκ

Θέλοντας να κατανοήσω καλύτερα την οργάνωση του χώρου στη συγκεκριμένη περιοχή του Ασταράκ, στράφηκα στην επισήμανση αρχαιολογικών μελετών για την περιοχή. Τα σημαντικά δημοσιεύματα δεν λείπουν, όπως η μονογραφία του Paul Zimansky για την «Οικολογία και τη δομή του βασιλείου του Ουραρτού», καθώς και οι μελέτες του Adam Smith για «το τοπίο στο αρχαίο Ουραρτού». Ο τελευταίος μάλιστα διατυπώνει και συγκεκριμένη θεωρία περί αυτού στα διάφορα δημοσιεύματά του και ιδιαίτερα στη διδακτορική διατριβή του. Σ' αυτή κάνει λόγο για το «Αυτοκρατορικό αρχιπέλαγος στη νότια Υπερκαυκασία», θέλοντας να τονίσει τη σύνδεση διαφόρων αυτόνομων διοικητικών και οικιστικών μονάδων σε ένα ενιαίο σύνολο στο βασίλειο του Ουραρτού. Σε άλλο δημοσίευσμά του χρησιμοποιεί αναφερόμενος στο τοπίο Ουραρτού τον όρο Political Architectonics, όπου διατυπώνει τη θεωρία ότι από το είδος της αρχιτεκτονικής σε κάθε χώρο, μπορεί να διακρίνει κανείς την ιεραρχία: διοικητική, κοινωνική, οικονομική. Υποστηρίζει ότι το σύστημα του Ουραρτού έχει σημαντικό ιστορικό βάθος στην προ-Ουραρτού εποχή. Δηλαδή στο τέλος της 2ης χιλιετηρίδας π.Χ. Με άλλα λόγια στην αρχή της εποχής του σιδήρου. Η οργάνωση έχει τότε κάποιες διαφορές από την εποχή του Ουραρτού αλλά όχι τόσο σημαντικές:

α) Το διοικητικό κέντρο είναι ένα κάστρο bert (η λέξη είναι σημιτική/ασσυριακή από το birtu (πρβ. Zimansky, 1985:43), ενδεχομένως ίδιας ετυμολογίας με το όνομα Βηρυτός). Το bert είναι μια λέξη που υπάρχει μέχρι σήμερα στην καθομιλουμένη αρμενική και σημαίνει κάστρο, αν και μπορεί να πάρει και τη σημασία της φυλακής.

β) Το κάστρο έδρα της διοίκησης στην προ-Ουραρτού εποχή βρίσκεται σε ένα κοντινό βουνό³. Από εκεί ασκείται διοίκηση στους πεδινούς οικισμούς. Την προ-Ουραρτού περίοδο έχουν αρχίσει να

³ Ένα άλλο χαρακτηριστικό στα κάστρα αυτά είναι ότι αναδύονται μέσα από εκτεταμένες νεκροπόλεις (νεκροταφεία) που απλώνονται στις πλαγιές (π.χ. του Αραγκάτς κ.α.), σαν να είναι τα κάστρα ο σύνδεσμος μεταξύ νεκρών και ζωντανών, ενώ

δημιουργούνται αρδευτικά έργα, κανάλια, δεξαμενές, τεχνητές λίμνες κλπ. για γεωργοκτηνοτροφική χρήση (υδραυλική κοινωνία). Κάθε ένα τέτοιο σύστημα αποτελούσε τη τεχνο-οικονομική βάση ενός μικρού κράτους.

Την περίοδο Ουραρτού αυτές οι μονάδες συνενώνονται είτε με συμμαχίες είτε με κατακτήσεις. Αυτό συμβαίνει και λόγω της ασσυριακής απειλής αλλά και λόγω διαμόρφωσης ευνοϊκών οικονομικών συνθηκών κάθε περιοχής με την αύξηση της παραγωγής και των ανταλλαγών και την ανάπτυξη τοπικών αγορών. Η διαφορά ως προς την προ-Ουραρτού περίοδο είναι ότι τα κάστρα κτίζονται πλέον πιο χαμηλά σε μικρούς λόφους (με εξαίρεση την περιοχή της Νότιας Αρμενίας που συνεχίζει την ίδια παράδοση), δείχνοντας ότι εκτός από τον προστατευτικό ρόλο είχαν πλέον και οικονομικές/αναδιανεμητικές λειτουργίες (για εμπόριο, ανταλλαγές/αγορές κλπ.), ενώ και η ίδια οικοδομή των κάστρων είναι πιο φροντισμένη, πιο εκλεπτυσμένη (Burney, 1957; Smith – Kafadarian, 1996; Smith, 1999, 2003: 166-178)⁴. Η χρήση αυτού του συστήματος των οχυρώσεων στην πράξη συνεχιζόταν μέχρι τους τελευταίους αιώνες.

Το ίδιο συνέβη και με τα αρδευτικά έργα, τα οποία άλλοτε έπεφταν σε παρακμή, άλλοτε επισκευάζονταν και επανεργοποιούνταν ή επεκτείνονταν, όπως στη σοβιετική περίοδο η κατασκευή του υδροηλεκτρικού έργου του γειτονικού ποταμού Χραζνάν. Πρέπει να αναφέρω ότι στην περιφέρεια Αϊραράτ που μας ενδιαφέρει υπάρχουν ακόμα κανάλια σε χρήση από τον 11ο αιώνα π. Χ. (Greenwood, 1965: 294), αλλά και στη Δυτική (τουρκική) Αρμενία (περιοχή Van) σώζεται κανάλι που χρονολογείται από την περίοδο του βασιλιά Μενούα (810-781 π.Χ.). Το κανάλι αυτό είχε μήκος 70 χλμ. και μετέφερε πόσιμο νερό στην πρωτεύουσα του βασιλείου Θούσπα, γιατί το νερό τα λίμνης Βαν δεν ήταν και δεν είναι πόσιμο (Piotrovsky, 1969: 14 και περιγραφή σελ. 65-66). Ο ιστορικός Lehmann-Haupt γράφει ότι πολλά αρδευτικά κανάλια των Ουραρτού ήταν ακόμα σε χρήση κατά τα ταξίδια του στην Αρμενία γύρω στο 1900 (Kherumian, 1943: 236). Σημειώνω ότι μερικές φορές το αρδευτικό σύστημα και τα κανάλια συνδέονται και με τη μυθολογία, π.χ. ότι οφείλονται και σε θεία παρέμβαση, όπως στην περίπτωση του Ασταράκ).

Τα αρδευτικά κανάλια επέβλεπαν ειδικοί επόπτες, υπάλληλοι του κράτους, οι οποίοι κατά την περσική κυριαρχία των νεότερων χρόνων (χανάτα κλπ.) ονομάζονταν *juvars*, ή *darouhghou*, οι οποίοι μαζί με τις οικογένειές τους απαλλάσσονταν από τους φόρους, ενώ έπαιρναν και μέρος των φόρων ως αμοιβή για τις υπηρεσίες τους. Αυτοί επίσης βρίσκονται υπό την εποπτεία ανώτερων υπαλλήλων των

ταυτόχρονα οι νεκροπόλεις οριοθετούν και την έκταση της πολιτικής εξουσίας (Piotrovsky, 1969: 127; Smith, 2003: 166). Η πρακτική αυτή φαίνεται ότι διατηρήθηκε και τους μετέπειτα αιώνες, βλ. π.χ. Το κάστρο του Οσακάν (παρακάτω).

⁴ Π.χ. από τα 32 γνωστά κάστρα στις περιοχές των πεδιάδων του Αραράτ, του Σιράκ και του Τσακαχοβίτ, όλα εκτός από τέσσερα (του Μετσαμόρ, του Σαμιράμ στην περιοχή της πεδιάδας του Αραράτ και του Αγκίν και του Γκουσαναγκιούχ στην περιοχή της πεδιάδας του Σιράκ) βρίσκονταν στις πλαγιές των βουνών του υψπέδου μάλλον παρά στις πεδιάδες. Το μέσο υψόμετρο από τη θάλασσα των προ-Ουραρτού κάστρων του Σιράκ και του Τσακαχοβίτ ήταν 2.054 μ. και για τα πιο χαμηλά της περιοχής της πεδιάδας του Αραράτ 1.552 μ. Αντίθετα, το μέσο υψόμετρο των κάστρων την περίοδο του Ουραρτού πέφτει σημαντικά στα 1.137 μ. Οι διαφορές στατιστικά σύμφωνα με το Mann-Witney τεστ είναι $p < 0.001$ (Smith, 2003: 170, 173, υποσ.24).

mirab. Οι κάτοικοι των χωριών συχνά ήταν υποχρεωμένοι να οργανώνουν εργατίες (αγγαρείες) για την επισκευή τους. Άλλα κανάλια πάλι ήταν ιδιόκτητα (*mulk*), ανήκαν σε αξιωματούχους του κράτους και οι χρήστες χωρικοί όφειλαν να πληρώνουν ειδικό τέλος (φόρο) (Bournoutian, 2012: 23, 191, 195-196; 2016). Η διανομή πάλι του νερού στις κοινότητες γινόταν από άλλη κατηγορία αξιωματούχων τους *mirab* (Parsamian, 1972; Toumanian, 1946; Bournoutian, 1992).

Το όλο σύστημα συνδέθηκε αργότερα κατά τους χριστιανικούς χρόνους με το παραφεουδαρχικό σύστημα των *ναχαράρ/ισχάν* (ευγενών/ πριγκίπων). Σημειώνω ότι το σύστημα *ναχαράρ* με τους *ισχάν* (κληρονομικούς πριγκίπες), οι οποίοι άλλωστε ποτέ δεν εγκαθίσταντο στους οικισμούς με το λαό αλλά στα κάστρα, διατηρήθηκε στην Αρμενία ως το 13ο αιώνα, ενώ στο Ναγκόρνο Γκαραμπάχ (Αρτσάχ στα αρμένικα) και σε ορισμένες άλλες περιοχές της Ανατολικής Αρμενίας το σύστημα συνεχίστηκε ως το 18ο και 19ο αιώνα με αραβική ονομασία των πριγκίπων *μελίκ* (εκεί υπήρχαν πέντε τέτοια πριγκιπάτα ή μελικάτα) (Αλεξιάκης, 2022). Στην περιοχή που μελετώ (Χανάτο του Ερεβάν) υπήρχαν έντεκα ή δακαπέντε, ανάλογα με την περίοδο, μελικάτα, και στα συγκεκριμένα χωριά η έδρα του μελίκ ήταν στο χωριό Καρμπί (Hewsen, 2013:21). Η περιοχή δηλ. του Καρμπί οργανωμένη σε ιδιαίτερο *μαχαλά* (μααλά) με την ονομασία Καρμπιπασάρ ή Κερμπιπασάρ υπαγόταν στη ευρύτερη διοίκηση του χανάτου του Ερεβάν. Μια άλλη ονομασία της διοίκησης των χωριών ήταν ο *κετχοντά* (Parsamian, 1972:6-7).

Οι *μελίκ* ήταν ημιανεξάρτητοι και συχνά εντελώς ανεξάρτητοι. Διατηρούσαν τις αυλές τους, γνωστές ως *darpas*, στρατό, κάστρα και στρατιωτικές οχυρώσεις τις *shkhnakhi*, απένειμαν δικαιοσύνη σε ειδικά δικαστήρια και συγκέντρωναν τους φόρους. Οι σχέσεις των *μελίκ* με τους υφισταμένους των ήταν όπως ενός διοικητή ανώτερου αξιωματικού και ενός νεότερου αξιωματικού και όχι όπως ενός φεουδάρχη κυρίου και ενός δουλοπαροίκου. Κατά τις περιόδους της Περσικής αλλά και της Ρωσικής/Τσαρικής κυριαρχίας στην Ανατολική Αρμενία οι *μελίκ* διατήρησαν τα δικαιώματα και τα προνόμια τους, ενώ πολλοί έγιναν στρατηγοί του ρωσικού στρατού (Hewsen, 1972: 297-308; Ferrari 2004; Russel-Cohn, 2012: 64).

Στην περιοχή του Ασταράκ έχουν ήδη εντοπισθεί δύο τέτοια κάστρα στο Οσακάν και στο Βοσκεβάζ. Η τεχνοοικονομική οργάνωση και τα αρδευτικά έργα εξάλλου στο ποτάμι Κασάχ παραπόταμο του Αράξη της περιοχής έδωσαν τη δυνατότητα στην γεωργοκτηνοτροφική ανάπτυξη της περιοχής του Ασταράκ.

Το αρχαιότερο βασιλικό κάστρο της εποχής Ουραρτού στην περιοχή Αϊραράτ υπήρξε το Ερεμπουνί, το οποίο σώζεται σε πολύ καλή κατάσταση στις παρυφές της πρωτεύουσας Ερεβάν, στη θέση Αρίν Μπέρντ. Ένα άλλο κάστρο το Αργκιστιχινλί είναι κτισμένο σε κοντινή απόσταση στο Λόφο του Δαβίδ (περιοχή Αρμαβίρ). Τρίτο κάστρο το Τεϊσεμπαϊνί κτίστηκε στο λόφο Καρμίρ Μπλουρ (Κόκκινο Λόφο) (Smith, 2003), σύμφωνα με τη συνήθεια των Αρμενίων, όπως και των άλλων λαών της Ανατολίας (Τούρκων κ.ά.) να ονομάζουν με χρώματα βουνά, λόφους, κτίρια κ.λπ.

Το κάστρο Ερεμπουνί χρονολογείται, σύμφωνα με επιγραφή σε σφηνοειδή γραφή, το 785 π.Χ. Χτίστηκε από τον βασιλιά του Ουραρτού Αργιστίς Ι και συμμετείχαν στην οικοδόμηση 6600 άτομα

(εργάτες/αιχμάλωτοι στρατιώτες ή δούλοι;) και τεχνίτες των φυλών Χάττι και Σουπάνι, οι οποίοι υποχρεώθηκαν να εγκατασταθούν εκεί, δηλ. στο κάστρο και στην πόλη (Piotrovsky, 1969: 178; Zimansky, 1985: 58). Οι Χάττι αυτοί δεν σημαίνει ότι ήταν Χετταίοι που αυτοαποκαλούνταν Νεσαίοι αλλά ότι μάλλον ανήκαν στην προχετταϊκή εθνοτική ομάδα καυκασιανής καταγωγής τους Χάττι. Αντίθετα, οι Χετταίοι/Νεσαίοι ήταν συγγενικό φύλο με τους Λουβίους της Ανατολίας.

Έχουμε ήδη ένα διαχρονικό σύστημα οργάνωσης του χώρου με τεχνικά έργα και οχυρά που δεν διαφέρει από τη σημερινή εποχή, έστω και αν τα κάστρα έχουν πέσει σε αχρηστία του τελευταίους αιώνες, δεν κατοικούνταν δηλ., *παρόλο* που ορισμένα χρησιμοποιήθηκαν από στρατιωτικές δυνάμεις σε σημαντικές μάχες στους περσοτουρκικούς και τους ρωσοπερσικούς πολέμους, π.χ. στη Μάχη του Γεγβάρντ το 1735 και στη μάχη του Οσακάν το 1828 και αλλού (Bournoutian, 1999: σποράδην). Η σημασία των κάστρων ήταν και είναι μεγάλη στην ψυχολογία και την ιδεολογία των κατοίκων, σαν ένα κεντρικό εργαλείο πολιτικής δύναμης-ένας πολιτικός Axis Mundi ή ένα προστατευτικό Superego, όπως δείχνουν οι πολυάριθμες παραδόσεις που συγκέντρωσε ο Γαναλιανίαν (1979) (πρβ. και Smith, 2003: 9; Warnke, 1995). Ακόμα και τα τελευταία χρόνια τα κάστρα θεωρούνταν η υλική βάση της χαμένης αρμένικης ανεξαρτησίας και ελευθερίας (Panossian, 2006: 195). Υπάρχει δε η παράδοση σε πολλές περιοχές της χώρας ότι για να συνεχίσει να είναι ισχυρό ένα κάστρο να κλείνουν σ' αυτό μια κοπέλα. Γι' αυτό κάποια κάστρα έχουν την ονομασία Αχτσικμπέρντ, δηλαδή το «Κάστρο της κοπέλας» (Kiesling, 2001: 99). Δεν γνωρίζουμε αν πρόκειται για ανθρωποθυσία, όπως στις γέφυρες.

Οργάνωση του χώρου, παρούσα κατάσταση

Όλα όσα αναφέρθηκαν προηγουμένως έχουν σχέση με την Αρχαιολογία της εποχής, η Κοινωνική Ανθρωπολογία όμως είναι κατεξοχήν επιστήμη του παρόντος και τη σημερινή οργάνωση του χώρου πρέπει να την εντάξουμε μέσα στο ζωντανό ανθρώπινο περιβάλλον και την ανθρώπινη δράση της συγκεκριμένης πραγματικότητας, άσχετα αν η αδράνεια του χώρου με προεκτάσεις στο παρόν, διατηρεί σε πολλές περιπτώσεις τις παλιές οργανωτικές δομές. Ιδιαίτερα απαραίτητο είναι να ανιχνευθεί η αντίληψη των Αρμενίων για το χώρο καθώς και η *mentalité* που συνδέεται με αυτόν (συμβολισμός, σημειολογία κ.λπ.).

Σημειώνω ότι οι Αρμένιοι έχουν σαφή γνώση της ιεραρχικής αλλά και διοικητικής ταξινόμησης των οικισμών. Στην πρώτη κατηγορία ανήκει η πόλη/κωμόπολη. Ο όρος που χρησιμοποιείται είναι *καγάκ* που υπονοεί οχυρωμένο οικισμό, καθώς η λέξη *καγάκ* πρέπει να συνδεθεί ετυμολογικά με την αρχαία λέξη *καλέ*=πύργος, οχυρό. Ακολουθεί το χωριό *κιουγ*. Πρόκειται για την ίδια λέξη με το τουρκικό *κιόι* που δείχνει ότι η λέξη δεν είναι και τόσο τουρκική. Κατόπιν ο οικισμός ή εγκατάσταση, *μπνακβάιρ*, κατά λέξη στρατόπεδο. Θεωρώ ότι η εννοιολογική σχέση της με τη βαλκανική λέξη *κατούνα* δεν είναι τυχαία. Οι μικροί οικισμοί (οικογενειακοί κλπ.) όμως δεν είναι ο κανόνας στην Αρμενία αλλά τα μεγάλα συμπαγή/πυκνοκτισμένα χωριά. Η μητρόπολη/πρωτεύουσα ονομάζεται *καγακμάιρ*, δηλ. μητέρα πόλη. Γενικότερος όρος με κοινωνική σημασία η κοινότητα αποδίδεται με τη λέξη *χαμαϊνκ*.

Στο χώρο μας στην κατηγορία της πόλης *καγάκ* εντάσσεται το Ασταράκ με 18.915 κατοίκους (απογραφή 2011), *market-town* με ημιαστικό/αγροτικό χαρακτήρα, όπου εδρεύουν η διοίκηση, ο έπαρχος ή νομάρχης *μαρζαμπέτ*, οι δικαστικές αρχές κλπ. (βλ. Hakomian, 1987; Sagoumian, 1998). Το όνομα Ασταράκ είναι περσικό και σημαίνει πύργος, πράγμα που υποδηλώνει ότι υπήρχε παλιά οχύρωση. Στην πραγματικότητα η πρωταρχική σημασία τη λέξης ήταν πέτρες η μια πάνω στην άλλη (ανάθημα, σωρός) (πρβ. Dowsett, 1970: 66, υποσ.62). Αλλά υπήρχε και το λεγόμενο Φοκαμπέρντ, «Κάστρο του Φωκά», μέρος του οποίου χρονολογείται από την εποχή Ουραρτού, ενώ έγιναν και με μεταγενέστερες προσθήκες τη μεσαιωνική περίοδο, κτισμένο μπροστά στην παλιά γέφυρα από την εξωτερική πλευρά (Αλεξιάκης, 2021: 384, υποσ.13). Στα «Κτίσματα» του Προκοπίου η περιοχή ονομάζεται Στραγκουρία (υπονοείται Στρουγκαρία), δηλ. Στενωπός, Κλεισούρα. Πράγματι η πόλη βρίσκεται σε στρατηγική θέση πάνω από το φαράγγι του ποταμού Κασάχ και συνδέεται με την άλλη πλευρά με δύο γέφυρες. Για την παλιά μάλιστα υπάρχει παράδοση για ανθρωποθυσία κοπέλας, όπως στο γεφύρι της Άρτας. Είναι γνωστό ότι οι γέφυρες συνδέονται με πολλές δεισιδαιμονίες και ανθρωποθυσίες γυναικών. Στην Αρμενία υπάρχει και η λεγόμενη «γέφυρα του διαβόλου» (πρβ. Crawford, 1989: 80,81). Μυθολογικά, όπως ήδη αναφέρθηκε, η γεωργική και οικονομική ανάπτυξη της πόλης συνδέεται και με το άνοιγμα του καναλιού από το Κασάχ, όπου σύμφωνα με την παράδοση/μύθο σημαντικό ρόλο έπαιξε ο Άγιος Ακανατές. Λέγεται ότι χάραξε το κανάλι με το ραβδί του, οι κάτοικοι το έσκαψαν και αμέσως ως εκ θαύματος πέρασε το νερό από το ποτάμι και έφθασε στο Ασταράκ (Galanian, 1979; Mathevosian, 2008: 57). Μεγαλύτερη οικονομική άνθηση όμως έλαβε μετά το 1944 με την κατασκευή του μεγάλου αρδευτικού καναλιού που ένωσε τα ύδατα πολλών άλλων μικρότερων. Το κανάλι αυτό κατασκευάστηκε σχεδόν αποκλειστικά από τις γυναίκες, γιατί οι άντρες ήταν στρατευμένοι τότε λόγω του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου (Μεγάλου Πατριωτικού Πολέμου) (Ter-Sarkisants, 1972:86)⁵.

Το χωριό Ασταράκ, όπως και το Οσακάν, ανήκε στην Αγία Έδρα ως βακούφι (Bougnoutian, 1992). Ο δεύτερος σε μέγεθος οικισμός είναι το χωριό Καρμπί με 3.547 κατοίκους, οι οποίοι υποστηρίζουν ότι το χωριό τους παλιότερα είχε καθεστώς πόλης *καγάκ* αλλά επειδή βρισκόταν σε σταυροδρόμι από τις επιδρομές αλλοεθνών μειώθηκε ο πληθυσμός και μετέπεσε στην κατηγορία του χωριού. Π.χ. αναφέρεται στην τοπική προφορική παράδοση ότι το Καρμπί ερημώθηκε για εκατό χρόνια, όταν ο Ταμερλάνος τον 14ο αιώνα μετέφερε όλους τους κατοίκους του στην Τιφλίδα. Εκεί κοντά, στο Καρμπί, έγινε η μεγάλη μάχη του Γεγβάρντ κατά τον τουρκοπερσικό πόλεμο, όπου ο Πέρσης στρατηγός και μετέπειτα σάχης Ναντίρ Χαν συνέτριψε τους Τούρκους το 1735. Αλλά στη μάχη βοήθησαν και οι

⁵ «Ενδιαφέρον παρουσιάζει η κατασκευή από τις ηρωικές καλχόζινικες του Ασταράκ τις ημέρες του Μεγάλου Πατριωτικού Πολέμου (Β΄ Παγκοσμίου) του φημισμένου καναλιού του Ασταράκ. Προπολλού στην περιφέρεια του Ασταράκ υπήρχαν έντεκα μικρά κανάλια σε έντεκα χωριά και όλα τροφοδοτούνταν με νερό από το μικρό ποτάμι Αμπέρντ. Επειδή όμως τα μικρά αυτά κανάλια ήταν ρηγά με νερό κακής ποιότητας που έφευγε, το νερό δεν ήταν επαρκές. Στο Ασταράκ σκέφτηκαν να κατασκευάσουν ένα μοναδικό μεγάλο κανάλι με άφθονο νερό να επαρκεί και να έχει και περίσσειμα. Η κατασκευή ήταν δύσκολη. Καταρχάς, ψηλά στους πρόποδες του όρους Αραγκάτς στη θέση της κατασκευής έπρεπε να ανοιχτεί δρόμος και κατόπιν να αρχίσουν να σκάβουν τη γη. Οι γυναίκες του Ασταράκ ανέβηκαν στο βουνό, έμειναν σε σκηνές, κοιμήθηκαν στο χώμα και ολοκλήρωσαν ένα μηχανικό έργο, αλλάζοντας ριζικά τη διαχείριση του νερού στην περιοχή» (Ter-Sarkisants, 1972: 85-86).

κάτοικοι του Καρμπί και του Ασταράκ. Το Καρμπί άλλωστε τότε ήταν ένα σημαντικό εμπορικό κέντρο (Bournoutian, 1999). Την περίοδο αυτή οι σημαντικοί γειτονικοί οικισμοί Καρμπί, Γεβάρντ (με πληθυσμό το 2011, 10.783), Ασταράκ συναγωνίζονταν οικονομικά και πληθυσμιακά (παράδοση Ganalanian για Γεβάρντ)⁶. Ο πληθυσμός πάνω από 5.000 είναι το κριτήριο για την ταξινόμηση του οικισμού σε πόλη. Το Καρμπί είναι, καθώς φαίνεται, εξίσου παλαιό χωριό. Σημειώνω ότι μπροστά στην εκκλησία της Παναγίας στην πλατεία και δίπλα στην οικία του ιερέα σώζεται παρεκκλήσι Τουχ Μανούκ του 7ου αιώνα, ενώ παράπλευρα υπάρχουν ταφές. Επιπλέον σε μικρή απόσταση απέναντι μέσα στον οικιστικό ιστό σώζονται τα ερείπια εκκλησίας, της Τζιναραβόρ, επίσης του 7ου αιώνα. Κοντά υπάρχουν τάφοι αρχαιότεροι και νεότεροι. Πιο εκτεταμένο νεκροταφείο υπάρχει πιο πάνω στην άκρη του χωριού στον ναό του Αγίου Γεωργίου του 12ου αιώνα. Ερείπια αρχαίας εκκλησίας του 13ου αιώνα υπάρχουν και μέσα στα σπίτια δίπλα στην πλατεία, της Αγίας Κυριακής. Αυτών των χώρων έκανα ο ίδιος αυτοψία (Αλεξιάκης, 2021).

Κατά την πρώτη επίσκεψή μου στο Καρμπί το 2012, υπήρχε διαμορφωμένο ένα είδος πλατείας παράκεντρα όπου και ο επιβλητικός ναός της Παναγίας Θεοτόκου (Αστβατσατζίν) και δίπλα το μνημείο των πεσόντων στους πολέμους. Στο χώρο της πλατείας υπήρχαν το γραφείο της Κοινότητας, ένα βενζινοπωλείο, ένα μίνι μάρκετ, το κουρείο (μπαρμπερίκο). Επίσης μισοτελειωμένο το πνευματικό κέντρο (Σπίτι του Λαού), πίσω από το κτίριο της Κοινότητας. Το σχολείο ήταν σε κάποια απόσταση από το κέντρο (πλατεία), και στην αυλή του υπήρχε ανδριάντας ενός ποιητή, σύμφωνα με τη συνήθεια των Αρμενίων. Επίσης στο δρόμο από το πάνω νεκροταφείο προς την πλατεία υπήρχε ένα συνεργείο αυτοκινήτων. Καφενείο δεν υπήρχε. Οι νέοι και πιο ηλικιωμένοι κάθονταν στην πλατεία σε έναν κεντρικό σημείο με πέτρινο τραπέζι με ξύλινους πάγκους και έπαιζαν τάβλι ή σκάκι. Στην πλατεία υπήρχαν και μερικά άλλα αγάλματα όπως μια γλυπτική σύνθεση δωρεά ενός πλούσιου Αρμενίου της Διασποράς, από την Αργεντινή. Το 2014-2015 όμως ο κόσμος κατασκεύασε στο κέντρο της πλατείας ένα καλαίσθητο στρογγυλό κιόσκι όπου κάθονται οι άνδρες και παίζουν χαρτιά ή τάβλι.

Ακολουθούν το Οσακάν με 4.803 κατοίκους. Το Παρπί με 1.900, το Βοσκεβάζ με 3.817 και το Μουγκνί με 770. Όλα αυτά τα χωριά, όπως και το Καρμπί, βρίσκονταν πάντα σε μια σχέση συνεργασίας και αλληλεγγύης, όπως δείχνουν οι αρχαίες ιστορικές παραδόσεις, π.χ. μας λέει ο Γκαναλιανίαν ότι όταν ο Μογγόλος χαν Ταμερλάνος επιτέθηκε στο Ασταράκ τον 14ο αιώνα, οι κάτοικοι ζήτησαν τη βοήθεια των στρατιωτικών δυνάμεων του Οσακάν, όπου υπήρξε και η στρατιωτική έδρα του πρίγκιπα Αματουνί. Οι δυνάμεις όμως αυτές δεν ήταν επαρκείς, έτσι όλος ο στρατός των Αρμενίων συγκεντρώθηκε στο χωριό Καρμπί. Εκεί έγινε μια μεγάλη μάχη όπου πληγώθηκε ο ίδιος ο Ταμερλάνος στο πόδι και κατέφυγε κουτσαίνοντας στα γύρω χωράφια. Από τότε του έμεινε το παρωνύμιο Λενκ Τιμούρ, δηλ. ο Κουτσός Τιμούρ, Τιμουρ Λένκ (Ταμερλάνος) (Galanian, 1979).

⁶ Το Γεβάρντ όφειλε την ανάπτυξή του στο ότι σύμφωνα με την παράδοση αρδευόταν από τέσσερα κανάλια που έφερναν το νερό από τέσσερα ποτάμια: Σαντζού (Χραζνάν), Μπουζακάν, Σαρζί και Κασάχ (Galanian, 1979).

Φωτ. 2. Οσακάν. Ο τάφος του πρίγκιπα Αματουνί

Από αυτούς τους οικισμούς το Οσακάν και το Βοσκεβάζ πρέπει να είναι οι αρχαιότερες εγκαταστάσεις. Σημειώνω ότι το Οσακάν αναφέρεται ως Αστακάνα από τον γεωγράφο Πτολεμαίο τον 3ο αιώνα μ.Χ. Αργότερα το χωριό ήταν η έδρα του πρίγκιπα Αματουνί, απ' όπου κυβερνούσε τη γύρω περιοχή. Το παλιότερο υψηλό διοικητικό καθεστώς του οικισμού φαίνεται από την υπάρχουσα σήμερα εκεί επισκοπική έδρα (επιβλητικό κτίριο δίπλα στο ναό του Αγίου Μεσρόπ Μαστότζ), ενώ το 1735 είχε παραχωρηθεί μαζί με άλλα έξι χωριά από τον Σάχη Ναντίρ ως *μούλκι* (απόλυτη ιδιοκτησία) στην Αγία Έδρα του Ετζμιατζίν, για να εισπράττονται τα εισοδήματα (Bournoutian, 1999). Το κάστρο του Οσακάν όμως είναι πολύ παλαιότερο και χρονολογείται από την εποχή των Ουραρτού. Το όνομα του Οσακάν πιθανολογείται ότι προέρχεται από ένα φυτό (αμμωνιακό) από το οποίο παρασκευάζεται είδος λιβανιού, ονόματι Οσάκ (βλ. Greppin, 1985: 8, με αναφορά στον Γαληνό)⁷.

Το Βοσκεβάζ εξάλλου είναι νεότερη ονομασία. Σημαίνει «Χρυσό Αμπέλι» αλλά η εγκατάσταση είναι αρχαία. Έδωσαν το όνομα αυτό για το πλήθος των πύθων για κρασί που βρήκαν στο γειτονικό κάστρο. Άλλωστε και το Οσακάν και στο Βοσκεβάζ υπάρχουν σήμερα βιοτεχνίες οινοποιίας. Γνωστό είναι το κρασί «Chateau Voskevaz» (Κάστρο Βοσκεβάζ). Τη νεότερη περίοδο το Βοσκεβάζ έχει εξελιχθεί από μουσουλμανικές γαιοκτησίες όπου έρχονταν και εργάζονταν πρόσφυγες από τη Δυτική (τουρκική) Αρμενία και από το Χόι του Ιράν, καθώς και άλλοι Αρμένιοι. Στο χωριό υπήρχαν δύο κάστρα, ένα ισχυρό προχριστιανικό και ένα δεύτερο μικρότερο μεσαιωνικό κοντά (βλ. περισσότερα: Simomian et al, 1996). Στο σταυροδρόμι του χωριού που χρησιμεύει για πλατεία υπάρχουν μαγαζιά, το μνημείο του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, η λέσχη. Το δημόσιο/δημοτικό ιατρείο, το σχολείο, το ταχυδρομείο και η κοινοτική βρύση.

Επίσης το Μουγνί εξελίχθηκε από καλλιεργητές των γαιών του μοναστηριού Σουρπ Γκεβόρκ (Άγιος Γεώργιος). Το Μουγνί ήταν βακούφι της Αγίας Έδρας στο Ετζμιατζίν. Ο οικισμός αυτός

⁷ Βλ. περισσότερα: Kalantaryan, Yesayan, 1988; Kalantaryan et al., 2002 και για τα νεότερα χρόνια: Hovhannisian, 2014

υπάγεται σήμερα διοικητικά στο δήμαρχο *καγκακαμπέτ* του Ασταράκ. Έχει όμως δικό του σχολείο και νεκροταφείο (βλ. Mathevossian, 2009).

Αρχαίο χωριό είναι και το Παρπί, από το οποίο καταγόταν ο ιστοριογράφος του 6ου αι. μ.Χ. Λάζαρος Παρπετσή. Στο χωριό σώζονται αρχαίες εκκλησίες και νεκροταφεία. Την περίοδο της ιρανικής κατοχής, πριν από της άφιξη των Ρώσων το 1828, το χωριό αποτελούσε κατά ένα τμήμα του τιμάριο (*τιγούλ*) του Μεχμέτ Σουλτάν, και διατηρήθηκε και αργότερα ως ιδιοκτησία της οικογένειάς του (Boumpoutian, 1992: 249). Σήμερα το χωριό αποτελεί διοικητική κοινότητα και συνίσταται σε τρεις οικισμούς, το κυρίως Παρπί και δύο μικρότερους: το Μπαγμαμπιούρ (πρ. Τακία) και Γαζαραβάν (πρ. Ναζαραβάν) με νεκροταφεία χωριστά αλλά όχι και ναούς. Ναός κτίστηκε τελευταία στον τελευταίο οικισμό αλλά δεν έχει ακόμα (το 2016) ονομασθεί και καθιερωθεί (βλ. Avetisian, 2013; Αλεξιάκης, 2021, 2022).

Στην πόλη εκλέγονται γενικά ένας δήμαρχος *καγκακαμπέτ* και ένα συμβούλιο *αβαγκανί*, στο χωριό ένας πρόεδρος *κιουγαμπέτ*⁸ και ένα συμβούλιο *αβαγκανί*. Η λέξη *αβαγκανί* σημαίνει *γέροντες/γερουσία*. Άλλοι λειτουργοί της κοινότητας είναι ο *καχανά*, ιερέας. Όμως δεν έχουν όλα τα χωριά ιερέα, π.χ. στο Παρπί έρχεται ο ιερέας από το μικρότερο Μουγνί, όπου υπάρχει λόγω του Μοναστηριού του Σουρπ Γεβόρκ (Αγίου Γεωργίου). Ιερέας υπάρχει και στο Καρμπί. Επίσης ο *ναχραπάν* γελαδάρης και ο *οβίβ* προβατάρης. Οι Αρμένιοι στην περιοχή της πεδιάδας του Αϊραράτ δεν είναι νομάδες ή ημινομάδες κτηνοτρόφοι αλλά εγκαταστημένοι γεωργοκτηνοτρόφοι (πρβ. Mkrtumyan, 1968).

Κατά την πρώτη επίσκεψη μου στα χωριά δεν γνώριζα από πού να αρχίσω. Είχα θεωρητική/βιβλιογραφική γνώση της οργάνωσης του χωριού. Δηλαδή, κάθε χωριό χωρίζεται σε γειτονιές ή *μαχαλάδες* (η λέξη δεν χρησιμοποιείται τώρα), *νταγ* ή *νταγαμάς*. Κάθε *νταγ* έχει ένα αρχηγό τον *νταγαϊν* ή *νταγακάν*. Κάθε *νταγ* αποτελεί ένα *αζγκ* γένος ή *τοχμ* γενιά⁹. Το *νταγαμάς* χωρίζεται σε μεγάλα σπίτια *τουν* με εκτεταμένες αυλές με οπωροφόρα δέντρα, όπου κατοικούσε μια πολυμελής πολυπυρηνική οικογένεια, το *κερντασάν*, με αρχηγό του σπιτιού *τανουντέρ* συχνά τον πιο ηλικιωμένο (*παππού*).

Όμως τα πράγματα εδώ δεν ήταν ακριβώς έτσι. Η οργάνωση αυτή ανήκε στο παρελθόν. Κάτι φυσικό άλλωστε μετά από τόσα χρόνια Σοβιετοκρατίας αλλά και μετά τη μεγάλη οικονομική κρίση μετά την πτώση του Σοβιετικού καθεστώτος το 1990, την οποία ακολούθησαν πολλές ανατροπές και μεγάλη εξωτερική μετανάστευση. Η πολυπυρηνική οικογένεια (*κερντασάν*) βέβαια δεν έχει εξαφανισθεί εντελώς. Τη συναντάμε σποραδικά και μπορούσε να φτάσει και τα 18 άτομα και να περιλαμβάνει τρεις ως τέσσερις γενεές. Στο παρελθόν μερικές φορές ξεπερνούσε τα 50 άτομα, ενώ την περίοδο προς το τέλος του 19ου αιώνα συνήθως είχε 20-30 άτομα. Και τότε όμως εθεωρείτο ότι η μεγάλη

⁸ Την περίοδο των *χανάτων* ο υπεύθυνος του χωριού ονομαζόταν *κιουχβά*, *kenkha* (*κεχαγιάς*) σε άλλες περιοχές. Ο αξιωματούχος αυτός απαλλασσόταν από την φορολόγηση, ενώ συχνά οι χωρικοί ήταν υποχρεωμένοι να του προσφέρουν μια ημέρα εργασίας για το όργωμα και την καλλιέργεια του χωραφίου του (Boumpoutian, 2012:191).

⁹ Ο όρος *αζγκ* έχει ιρανική/παχλεβί προέλευση και σημαίνει κλαδί, απόγονος, γένος/συγγένιο, γενεαλογία, ομάδα. Ο όρος *τοχμ* (τόχουμ ή τάχουμ, ιδιωματικά) με ιρανική επίσης προέλευση σημαίνει αντίστοιχα οικογένεια (Bdoyan 1989:189).

οικογένεια εκεί βρισκόταν στην αρχή την αποδιοργάνωσης ή υποχώρησης (Karapetian, 1958; Ter-Sarkisants, 1972). Σήμερα επικρατεί η μικρή πυρηνική οικογένεια και η οικογένεια κορμός (*εντανίκ*).

Επιπλέον, οι συγγενικές οικογένειες δεν κατοικούν σε γειτονικά σπίτια. Μπορούσε να υπάρχει ένα πυρήνας πρώτων ξαδέλφων κυρίως στις παρυφές των χωριών όπου υπήρχε διαθέσιμος χώρος αλλά κατά κανόνα οι συγγενικές οικογένειες είναι διασκορπισμένες μέσα στο χωριό ή σε άλλα μέρη. Αυτό οφείλεται στους παρακάτω λόγους:

α) Στις συχνές μετονομασίες των γενιών από τον αρχηγό παππού (*τανουντέρ*) με το βαπτιστικό του και την κατάληξη –ιαν, οπότε συγγενικές οικογένειες που θα μπορούσαν να βρίσκονται κοντά, ίσως έχουν άλλα επώνυμα. Δηλαδή ενώ υπάρχουν τα *αζγκ* και τα *τοχμ* (γένη, γενιές) δεν είναι συγκεντρωμένα. Π.χ. στο Παρπί αναφέρεται ότι υπάρχουν δώδεκα *αζγκ* αλλά δεν αντιστοιχούν στα *νταγαμάς* (μαχαλάδες).

β) Άλλος λόγος είναι η πρόσληψη σώγαμπρου *νταν πεσάχ*, αν δεν υπάρχουν αγόρια στην οικογένεια. Όμως εδώ δεν συμβαίνει όπως αλλού και στην Ελλάδα (π.χ. Ήπειρο) μετονομασία του γαμπρού από το επώνυμο ή το παρωνύμιο του πεθερού. Δεν υπάρχει δηλ. σύνδεση τύπου μεταγαμήλιας εγκατάστασης και επωνύμου γενιάς. Αυτό είναι ένα θέμα για συζήτηση καθώς η έννοια του «οίκου» *τούν* υπήρχε στους Αρμένιους (βλ. τη μελέτη μου Αλεξιάκης, 2022). Τα γένη όμως και οι γενιές είναι απόλυτα πατρογραμμικά και δεν τα επηρεάζει η πρόσληψη σώγαμπρου. Επίσης η ονοματοθεσία των παιδιών άσχετα από τον τόπο εγκατάστασης είναι απόλυτα πατροπλευρική. Η ορολογία της συγγένειας είναι περιγραφική και καθόλου ταξινομική/αμφιπλευρική. Το αίμα *αριούν* εξάλλου ως σύμβολο της γενιάς μεταβιβάζεται μόνο και πάντα από τους άνδρες. Σημειώνω ότι δεν υπήρχε ούτε βεντέτα που θα συσπείρωνε τα μέλη της γενιάς τοπικά. Η εξωγαμία εξάλλου ισχύει μέχρι τον 7ο βαθμό, επτά ομφαλούς *γιουτμπορτ*. Όμως το επώνυμο όπως και στην Ελλάδα μπορεί να δώσει ακόμα ένα βαθμό απαγόρευσης, δηλ. ως στον 8ο.

Οι γενιές μπορούν να διακλαδώνονται αλλά πάντα με κοντινούς γενάρχες (*παππούδες*). Μια γενιά μπορεί να έχει βάθος 2-3 γενεές από τον πιο ηλικιωμένο πληροφορητή και μπορεί να περιλαμβάνει 6-7 γενεές. Δεν υπάρχει επίσης η ιδεολογία του γένους (*clanship*), όπως στους Μανιάτες και τους Αρβανιτόβλαχους στην Ελλάδα. Δεν υπάρχουν δηλ. *clan* με υποθετικούς γενάρχες και απεριόριστη εξωγαμία, έστω και αν είναι σε χρήση ο όρος *αζγκ* που μπορεί να σημαίνει και φυλή ή έθνος.

Όμως υπάρχουν και μη αναμενόμενα χαρακτηριστικά. Στα χωριά δεν υπάρχουν πλατείες και καφενεία. Οι ηλικιωμένοι συγκεντρώνονται σε ένα σημείο κεντρικό του δρόμου και παίζουν χαρτιά ή συζητούν. Συνήθως αυτό γίνεται κοντά στη βρύση που υπάρχει σε κάθε χωριό. Γνωρίζουν όμως και χρησιμοποιούν τον περσικό όρο *μείντάν* (πλατεία), χωρίς να υπάρχει πάντα κάτι τέτοιο. Σ' αυτές τις περιπτώσεις χρησιμοποιούν περισσότερο τον ελληνικό όρο *κεντρόν* (κέντρον), που άγνωστο πως πέρασε στη γλώσσα τους (ίσως μέσω της ρωσικής).

Η απουσία πλατειών και καφενείων κλπ. γεννάει το ερώτημα πώς γινόταν η κοινωνικοποίηση στο χωριό. Οι Αρμένιοι είναι πολύ κοινωνικοί. Κάνουν συχνά επισκέψεις στα σπίτια μεγάλης διάρκειας (εξού και το αρμένικη βίζιτα), με γλέντια, πλούσιο φαγητό, οινοποσία, τραγούδια κ.λπ. Τότε φέρνουν

και τον γνωστό *ταμαντά* τελετάρχη, για να διευθύνει τη διασκέδαση. Ο θεσμός του ταμαντά συναντάται σε όλη την έκταση του Καυκάσου.

Το κτίριο της κοινότητας *κιουγαμπεταράν* επίσης δεν βρίσκεται στο κέντρο του χωριού αλλά κάπως προς την είσοδό του και πρόκειται για ένα απλό τυποποιημένο διώροφο κτίριο της σοβιετικής εποχής (παραδείγματα: Παρπί, Βοσκεβάζ κ.λπ.). Οι ναοί εξάλλου δεν βρίσκονται υποχρεωτικά στο κέντρο του χωριού αλλά συνήθως στις παρυφές του όπου υπάρχει και το νεκροταφείο. Πολλοί χριστιανικοί ναοί έχουν κτισθεί πάνω σε παγανιστικά ιερά, όπως βωμούς πυρολατρίας *ατρουσάν* (μετά τον εκχριστιανισμό τους το 301 μ.Χ.), π.χ. στον ναό του Ετζματζίν Αγίας Έδρας του Αρμένιου Πατριάρχη (καθολικού), στο Κασάχ, στο Βοσκεβάζ, στο κάστρο του Οσακάν κ.ά.

Τα νεκροταφεία *γκερεζμανατούν* συνήθως ιδρύονται πάνω στο δρόμο που οδηγεί στο χωριό. Σε ορισμένες αστικές περιοχές, π.χ. στο Banatsoz της Βόρεια Αρμενίας, το νεκροταφείο εκτείνεται σε πάνω από ένα χλμ. αριστερά της κεντρικής ασφάλτου¹⁰. Δεν έχουν σταυρούς αλλά πέτρινες όρθιες πλάκες. Το σοβιετικό καθεστώς είχε απαγορεύσει τους σταυρούς αλλά οι Αρμένιοι χάρασσαν στην πλάκα το σύμβολο της αιωνιότητας, δηλ. τον περιστρεφόμενο ρόδακα. Δεν υπάρχουν πάντα ναοί στα νεκροταφεία αλλά μπορεί να υπάρχει ένα παρεκκλήσι *ματούρ* (η λέξη πιθανόν έχει σχέση με την ελληνική μαρτύριο >μαρτούρ) ή ένα παρεκκλήσι με ειδική ονομασία *Τουχ Μανούκ* (Μελαχρινό Αγόρι) (Russel, 1998; Hakobyan, 2001; Petrosyan, 2011), συνεχίζοντας μια αρχαία παράδοση ήδη από τη εποχή των Ουραρτού με τους μονόχωρους ναΐσκους στα κάστρα, ονομαζόμενους *susi* (Piotrovski, 1969: 70, 127, 131, 153). Η ονομασία *τουχ μανούκ* έχει προκαλέσει μεγάλη συζήτηση στην Αρμενία και διεθνώς και δεν έχει δοθεί ακόμα επαρκής εξήγηση. Αν δεν υπάρχει ναός ή παρεκκλήσι στον νεκροταφείο μπορεί να έχουν κατασκευάσει τα τελευταία χρόνια ένα *χατσκάρ* (σταυρόπετρα), σύμφωνα με τα αρχαία πρότυπα.

Συμπεράσματα

Απ' όσα αναφέρθηκαν παραπάνω μπορούμε να καταλήξουμε σε ορισμένα προκαταρκτικά συμπεράσματα. Η οργάνωση του χώρου και η οικιστική είναι πανομοιότυπες με ό,τι συμβαίνει και σε άλλες περιοχές της Αρμενίας. Ένας κατακερματισμός του χώρου με μικρά κράτη, που σε κάποιο στάδιο ενώνονται για να σχηματίσουν αυτοκρατορίες, π.χ. το βασίλειο του Ουραρτού. Είναι αυτό –μας λέει ο μελετητής της αρχαίας Αρμενίας Άνταμ Σμιθ– το «Αρχιπέλαγος της Υπερκαυκασίας». Δεν μπορώ να μην προτείνω ή επιβεβαιώσω μια ερμηνεία που ασφαλώς έχει αναφερθεί και από άλλους μελετητές της

¹⁰ Σημειώνω ότι και στην αρχαία Ελλάδα, π.χ. Αθήνα οι ταφές δεν επιτρέπονταν μέσα στην πόλη και γίνονταν κατά μήκος του δρόμου που οδηγούσε στην πόλη. Παρόμοια και στους Ετρούσκους όπου δεν επιτρεπόταν ταφές ενηλίκων μέσα στην πόλη και έτσι γίνονταν απ' αυτούς στο δρόμο (Prayon, 2004: 34). Και οι δύο περιοχές έχουν συνάφεια με την Ανατολή (Υπερκαυκασία και Ανατολία), πρβ. τους Πελασγούς και του Τυρρηνούς, για τούς οποίους μερικοί θεωρούν ότι είχαν κοινή καταγωγή (επιγραφή Λήμνου κλπ.). Πρέπει να αναφέρω ότι παρά κάποιες απόψεις περί αυτοχθονίας των Ετρούσκων, ορισμένα γλωσσικά και πολιτισμικά στοιχεία τους συνδέουν πράγματι με την Ανατολή: η κατάληξη του πληθυντικού των ονομάτων σε –αρ και του θηλυκού ονόματος σε –ι (παρόμοια και στους Αρμένιους), το όνομα Ταρκύνιος που συνδέεται με τους Χετταίους (θεός Ταρχών, στους Αρμένιους είναι Τορκ, σύμφωνα με την αρχή μετατροπής υπό ορισμένους όρους του α σε ο) (Prayon, 2004: 61).

ιστορίας της Αρμενίας. Συμβαίνει αυτό λόγω του φυσικού γεωγραφικού κατακερματισμού του χώρου με βουνά, λόφους και φαράγγια και ποτάμια.

Πάντως είναι καταπληκτικό πώς αυτή η οργάνωση συνεχίστηκε για πολλούς αιώνες με την ύπαρξη πριγκιπάτων (*ισχανάτων*) που κάποτε ενώνονται υπό το σκήπτρο ενός βασιλιά, κάποτε δρουν εντελώς ανεξάρτητα και αυτόνομα. Αλλά υπάρχουν και άλλες συνέχειες. Μου έκανε εντύπωση πώς τα αρχαία νεκροταφεία του Οσακάν και του Ασταράκ συνεχίζουν να υπάρχουν μέχρι σήμερα από τον 7ο αιώνα μ.Χ. και να είναι σε ορισμένες περιπτώσεις ουσιαστικά σε χρήση.

Αλλά το ίδιο ισχύει και με τα αρχαία αρδευτικά κανάλια της προ-Ουραρτού και της Ουραρτού περιόδου. Είναι σαν να έχει σταματήσει ο χρόνος σ' αυτό το υψίπεδο. Όσον αφορά στις μικρότερες ομάδες κοινωνικής οργάνωσης τα γένη και τις γενιές συνεχίζουν να υπάρχουν, όπως και η πολυπυρηνική οικογένεια σε κάποιο βαθμό, αλλά διασπασμένες στο χώρο. Οι μεγάλες ανατροπές της σοβιετικής περιόδου με την κολεκτιβοποίηση άλλαξαν κατά πολύ τα πράγματα. Πρέπει πάντως να αναφερθεί ότι η Αρμενία ήταν η λιγότερο κολεκτιβοποιημένη χώρα της Σοβιετικής Ένωσης.

Μια άλλη παρατήρηση είναι ότι οι αλλαγές συνεχίζονται μέχρι σήμερα, καθώς επικρατεί και στην Αρμενία ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, με ιδιαίτερες αδυναμίες, είναι αλήθεια, και σε μια κάκιστη μορφή (ολιγάρχες κ.λπ.). Η κοινωνική ιστορία και η ιστορία της οργάνωσης του χώρου έχει πολλά να μα διδάξει εδώ περί αυτού.

Βιβλιογραφία

- Αλεξιάκης, Ε.Π. (1996). Οικιστική και σημειολογία του χώρου στην Ήπειρο. Συγκριτική προσέγγιση (Επαρχίες Φιλιατών, Πωγωνίου, Κόνιτσας). *Πρακτικά Α' Επιστημονικού Συμποσίου με θέμα : Η Επαρχία Κόνιτσας στο χώρο και το χρόνο* (Κόνιτσα 12-14 Μαΐου 1995), Κόνιτσα: Δήμος Κόνιτσας, 159-205.
- Αλεξιάκης, Ε.Π. (2013). Το Οσακάν και ο ναός του Μεσρόπ Μαστότς. *Αρμενικά*, 79, 33-37.
- Αλεξιάκης, Ε.Π. (2013). Τελετουργίες την εστίας στα Βαλκάνια και τον Καύκασο με έμφαση στην Ελλάδα και την Αρμενία. *Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης με θέμα : Η φωτιά πηγή ζωής, δύναμης και καθαρισμού* (Αθήνα, 1-3 Απρ. 2011). Αθήνα: Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης, 157-170.
- Αλεξιάκης, Ε.Π. (2018). Η παραγωγή του δημόσιου κεντρικού χώρου. Πλατείες και μη πλατείες στα χωριά του Ασταράκ της Αρμενίας. *Εθνολογία*, 17, 105-180.
- Αλεξιάκης, Ε.Π. (2021). *Ατενίζοντας το Αραράτ. Το Εθνογραφικό Ημερολόγιο της Αρμενίας (2009-2016)*. Αθήνα: Ηρόδοτος.
- Αλεξιάκης, Ε.Π. (2019-2022). Η έννοια του οίκου στου Αρμενίου. Μια κοινωνικο-ανθρωπολογική προσέγγιση στη μνήμη και την ιστορία. *Εθνολογία*, 18, 137-187.
- Ardillier-Carras Francois (2004). *L' Armenie des campagnes-La transition post-sovietique dans un pays de Caucase*. Paris: L'Armattan.

- Avetisian E.-A. (2013). *Im P' arpin kiughazkharhe (Ο κόσμος του χωριού μου Παρπί)*. Yerevan: Edit Print.
- Badalyan, R., Smith, A.T., Lindsay, I., Khatchadourian, L. & Avetisyan, P. (2022). Village, Fortress and Town in Bronze and Iron Southern Caucasia, a Preliminary Report on the 2003-2006 Investigation of Project ArAGATS on the Tsaghkahovit Plain, Republic of Armenia. 45-Academia Edu [ανεκτίθη 10/11/22].
- Bardumyan, G.D. (1991). Dokhristianiskie kul'ti Armian» (Προχριστιανικές λατρείες στους Αρμενίους). *Armjianskaja Ethnografija I Fol'klor*, 18, 59-145.
- Bdoyan, B.A. (1952). Krovnorodstvennii azg i rodstvonnie otnossenija u Armjan (Το αιματοσυγγενικό γένος και οι σχέσεις συγγένειας στους Αρμενίους). *Sovetskajia Ethnografija*, 1, 189-192.
- Bournoutian, G. (1992). *The Kahnate of Erevan under Qajar Rule, 1975-1828*. Costa- Mesa California: Mazda Publishers.
- Bournoutian, G. (1999). *The Chronicle of Abraham of Crete*. Costa- Mesa California: Mazda Publishers.
- Bournoutian, G. (2012). *The 1823 Russian Survey of the Karabagh Province*. Costa –Mesa California: Mazda Publishers.
- Burney, C. (1972). Urartian Irrigation Works, *Anatolian Studies*, 22, 179-186.
- Burney, C. (1957). Urartian Fortresses and Towns in Van Region. *Anatolian Studies*, 7, 37-53.
- Crawford, O.G.S (1989). *The Eye Goddess*. New York: Macmillan.
- Der-Mowsejantz Parsadan (1892). Das armenisches Bauernhaus. *Mitteleilungen der Anthrologische Gesellschaft in Wien*, xxii Band. n.f. xii Band, 115-172.
- Dowsett, C.J.F. (1970). Cause, and Some Linguistically Allied Concepts, in Armenian. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 33(1), 55-71.
- Ferrari, A. (2004). Nobility and Monarchy in Eighteenth Century Armenia: Preliminary Remarks to a New Study. *Iran & the Caucasus*, 8(1), 53-63.
- Fitzsimons, R.D. (2006). *Monuments of Power and the Power of Monuments: The Evolution of Elite Architectural Styles at Bronze Age Mycenae*. Part of the requirements for the degree of Doctorate of Philosophy (Ph.D.) in Classics, University of Cincinnati. [Ανεκτίθη 12/11/21].
- Galanian, A.T. (1979). *Armjanskije predanija (Αρμενικές παραδόσεις)*. Erevan: Izdatelstvo AN Armjaskoi SSR.
- Garbrecht, G. (1980). The Water Supply System of Tuspa (Urartu). *World Archaeology*, 11(3), 306-312.
- Greenwood, N.H. (1965). Developments in the Irrigation Resources of the Sevan-Razdan Cascade of Soviet Armenia, *Annals of the Association of American Geographers*, 55(2), 291-307.
- Hakobian, T., 1987. *Ashtaraki padmoutiouni* [Ιστορία του Ασταράκ]. Erevan.
- Hakobyan, H. (2001). T'ux manukner-i parkeragrut'yuni hin Hayastanum (Η εθνογραφία των Τουχ Μανούκ στην Αρχαία Αρμενία). *The black youths*. Yerevan, σ. 52-67.
- Hewsen, H. R. (1972). The Meliks of Eastern Armenia: A Preiminary Study. *Revue des Etudes Armeniennes*, NS 9, 297-308.

- Hewsen, H. R. (2013). Historical Introduction and Notes. Στο Sergius Hasan-Jalalians (Archbishop), *A History of the Land of Artsakh*. Costa Mesa California: Mazda Publishers, σ. 1-61.
- Hewsen, R. H. (2001). *Armenia. A Historical Atlas*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Hillier, B. & Hanson, J. (1984). *The Social Logic of Space*. Cambridge. Chicago and London.
- Hovhannisian, L. (2014). *Oshakan*, Yerevan: Digran Metz.
- Kalantaryan, A. & Yesayan, S. (1988). *Osakan i. Osnovnye rezul'taty raskopok 1971-1983 gg. (Οσακάν Ι. Βασικά αποτελέσματα της ανασκαφής 1971-1973)*, Yerevan.
- Kalantaryan, S.S., Melkonyan, H.A., Zhamkochyan, A.S., Babayan, F.S., Philiposyan, Kanetsyan A.G. (2003). Rezul'taty raskopok 2002 goda v Osakane (Τα αποτελέματα της ανασκαφής του 2002 στο Οσακάν). Στο A. Kalantaryan (επιμ.), *Arxeologija, etnologija i fol'kloristika Kavkaza*. Echmiatzin.
- Kiesling, B. (2001). *Rediscovering Armenia. An Archaeological/Touristic gazetteer an Map Set for the Historical Moments of Armenia*. [Yerevan]:Tigran Metz.
- Κορλιούρος, Η. (2011). *Διαδρομές στις θεωρίες του χώρου: Οικονομική Γεωγραφία της παραγωγικής αναδιάρθρωσης και της άνισης ανάπτυξης*. Προπομπός:Αθήνα.
- Macdonald, C., et al., textes reunis par (1987). *De la hutte au palais. Societes a maison en Asie du Sud-est insulaire*. Paris: Editions CNRS.
- Mathevossian, K. (2009). *St. Gevork Monastery of Moughny*. Edition Holy Edmiatzin.
- Melikishvili, G. A. (1952). K voprosi o xetto-supanijskix pereselensax v Urartu (Ερωτήματα γύρω από τις Χεττο-Τσουπάνικες μεταναστεύσεις στο Ουρατού). *Vestnik Drevnej Istorii*, 2, 40-47.
- Metsobets'i T'ovma (1987). *History of Tamerlane and his Successors*. (Translated by R.G. Bedrosian). New York: Sophe Books.
- Mkrtumyan, Y.N. (1968). Formi Skotovodstva i bit naselenija v armjanskoj derevne vtoroj polovini XIX veka (Μορφές κτηνοτροφίας και η ζωή στα αρμένικα χωριά το β' ήμισυ του 19ου αιώνα). *Sovetskaja Etnografija*, 4, 14-29.
- Panossian, R. (2006). *The Armenians. From Kings and Priests to Merchants and. Commissars*. Columbia University Press.
- Parsamian Avramovits, Vardan (1972). *Istorija Armianskogo Naroda (1801-1900) (Ιστορία του Αρμενικού Λαού 1801-1900)*. Erevan: «Aiastan»
- Petrosyan, A. (2011). Armenian traditional black youths: The earliest sources. *The Journal of Indo-European Studies*, 6(3), 289-293.
- Piotrovsky, B. B. (1969). *The Ancient Civilization of Urartu*. London: Barrie & Rockliff: The Crescent Press.
- Prayon, Fr. (2004). *Οι Ετρούσκοι. Ιστορία, θρησκεία, τέχνη*. (Μτφ. Αννέτε Φωσβινκέλ). Αθήνα: Έκδοση Μορφωτικού Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Renfrew, C. (2009[1987]). *Αρχαιολογία και γλώσσα. Το αίνιγμα της ινδοευρωπαϊκής καταγωγής* (μτφ. Άλκης Διαλησιμάς). Αθήνα: Καρδαμίτσα.

- Russel, J. R. (1998). The Armenian Shrines of black youth (t'ux manuk). *Le Museum*, 111 (3-4),312-343.
- Russel, J. & Cohn, R. (2012). *The Khanate of Yerevan*. Bookvika Publishing.
- Sagoumian, Souren (1998). *Astarak*. Erevan: Haykakan SSR Kiduntiunneri Akademiai. Yerevan.
- Savage, D. & Warde, A. (2005). *Αστική Κοινωνιολογία, Καπιταλισμός και Νεωτερικότητα*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Schmidt, Karl Horst, (1992). Kartvelisch und Armenisch. *Historische Sprachforschung*, 105(2)287-306.
- Simonian, H. et al. (1996). Hay- belgiakan hamategh peggumner Voskevazum (Οι Αρμενοβελγικές ανασκαφές στο Βοσκεβάζ). *DHAA*, 1993-1995 (in memoriam H.A. Martyrosyan). Yerevan, σ. 68-70.
- Smith, A. T. (1996). *Imperial Archipelago: The Making of the Urartian Landscape in Southern Transcaucasia* (Diss. Univ. of Arizona 1996).
- Smith, A. T. (1999). The Making of the Urartian Landscape in Southern Transcaucasia: A Study of Political Architectonics. *American Journal of Archaeology*, 103(1), 45-71
- Smith, A. T. (2003). *The Political Landscape. Constellations of Authority in Early Complex Polities*. Berkeley: University of California Press.
- Smith, A. T. & Korioun Kafadarian (1996). New Plans of Early Iron Age and Urartian in Armenia: A Preliminary Report on the Ancient Landscape Project, *British Institute of Persian Studies*, 34, 23-37.
- Ter-Sarkisants, A. (1972). *Sovremennaja sem'ja u Armjan (Η σύγχρονη οικογένεια στους Αρμενίους)*. Moskva: Izdatelstvo Nauka.
- Tunyan, V.G. (1989). Opisanie Dimitriem Bobarikinim Jerevaskogo Khanstva (Περιγραφή Δημητρίου Μπομπανκίν του Χανάτου του Ερεβάν). *Patma-Banasirakan Handes*, σ.192-196.
- Warnke, M. (1995). *Political Landscape. The Art History of Nature*. Cambridge, Mass.: Cambridge University Press.
- Zimansky, P. E. (1985). *Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State*. Chicago-Illinois: The Oriental Institute.

Σύντομο Βιογραφικό

Ο **Λεωτέρης Αλεξάκης** κατάγεται από τη Λακωνία. Σπούδασε ιστορία και αρχαιολογία στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1962-1967) και εθνολογία και κοινωνική ανθρωπολογία στο Université Libre de Bruxelles (1968-1970). Είναι διδάκτορας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (1980). Υπήρξε διευθυντής ερευνών στο Κέντρο Ερεύνης Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών. Ασχολείται κυρίως με το ελληνικό σύστημα συγγένειας και την εθνολογία και εθνοϊστορία των λαών της Βαλκανικής και του Καυκάσου. Διετέλεσε επανειλημμένα πρόεδρος της Ελληνικής Εταιρείας Εθνολογίας. Έχει διδάξει ως επισκέπτης καθηγητής στο Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης (1996-1997) και στους μεταπτυχιακούς φοιτητές λαογραφίας του Πανεπιστημίου Αθηνών (1999-2000). Έχει δημοσιεύσει περισσότερα από 160 άρθρα και 18 βιβλία. Το 2019 βραβεύτηκε από την Ένωση Ελλήνων Λογοτεχνών με το Αριστείο για την προσφορά του στη Λαογραφία και την Εθνογραφία, το πλούσιο ερευνητικό του έργο και την έκδοση του Εθνογραφικού Ημερολογίου Μανταμάδου Λέσβου (2018) και του Εθνογραφικού ημερολογίου των νησιών: Κύθηρα - Κρήτη (2019).

Bref CV

Lefteris Alexakis est originaire de Laconie. Il a étudié l'histoire et l'archéologie à l'Université d'Athènes (1962-1967) et l'ethnologie et l'anthropologie sociale à l'Université Libre de Bruxelles (1968-1970). Il est titulaire d'un doctorat de l'Université de Ioannina (1980). Il a été Directeur de Recherche au Centre de Recherche sur le Folklore Hellénique de l'Académie d'Athènes. Ses intérêts scientifiques portent sur le système de parenté grec ainsi que sur l'ethnologie et l'ethnohistoire des peuples des Balkans et du Caucase. Il a été à plusieurs reprises Président de la Société hellénique d'ethnologie. Il a enseigné en tant que professeur invité au Département d'Histoire et d'Ethnologie de l'Université Démocrite de Thrace (1996-1997) et aux étudiants de troisième cycle en folklore de l'Université d'Athènes (1999-2000). Il a publié plus de 160 articles et 18 livres. En 2019, il a reçu le Prix d'Excellence de l'Union des Ecrivains Grecs pour sa contribution au folklore et à l'ethnographie, son riche travail de recherche et la publication du *Journal Ethnographique de Mantamados Lesbos* (2018) et du *Journal Ethnographique des îles: Cythère - Crète* (2019).

